

γαγε μύθο. Συνέβαλαν πολλά σ' αυτό, πρακτικά και ψυχολογικά: η αθώωση της ενοχής της αδελφοκτονίας, η ιδεολογική αυτολογκρισία, ο φόβος της ρετσινιάς του αποστάτη και του αποσυνάγωγου. Ο εμφύλιος είναι ολοκληρωτικός πόλεμος, δεν έχει καταστατικό, μεταξύ άλλων καταργεί τον χωρισμό των λειτουργιών του πράττειν, του ποιείν και του λέγειν, απαιτεί ενιαία σκέψη και συνείδηση. Το αντίθετο είναι η λογοτεχνία.

Λένε ότι το αίμα νερό δεν γίνεται – πώς να γίνει μελάνι;

1999

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Αλλάζοντας τ' άρματα με Γράμματα

Καθώς βρέθηκε ξαφνικά, μετά την ήττα στον εμφύλιο, ο πολεμιστής Γιάννης Μανούσακας αλλάζει όπλο, πιάνει εκείνο που δεν σκοτώνει τη ζωή, αλλά την αναδημιουργεί και τη δοξάζει. Γράφει στον Εμφύλιο: «Και σαν κρνευτήκαμε κι αλαφρώθηκε το στήθος μου, επήρα την πλάκα μου, μιας και δε μου είχανε απομείνει άρματα κι έγγραφα γράμματα» (σ. 322).

Θα προσπαθήσω να μιλήσω για ό,τι αθάνατο μένει από τον μεγάλο αυτό άνθρωπο, αγωνιστή και αφηγητή, πέρα από μας, πέρα –όσο γίνεται– και από την ιστορία που μείνεται γύρω του. Κι αυτό το αθάνατο, το διαρκές, είναι ο λόγος του, η γραφή του.

Αυτή τη γραφή την προκαλεί η Ιστορία, η Επανάσταση, η Εξουσία (βάλλτε όποιο από τα τρία προτιμάτε), την προκαλεί, τη γεννάει, αλλά η ίδια και την καταδιώκει, τη δυναστεύει, την κάνει παράνομη, προσπαθεί να την εξανθρωπίσει και εν μέρει, το πετυχαίνει.

Μάλλον όμως απατάται. Γιατί η γραφή του Μανούσακα έχει μια φοβερή δύναμη επιβίωσης, όπως ο ίδιος, αλλά, βέβαια, τον ξεπερνάει.

Παρένθεση. Ζώντας ο μπαμπα-Γιάννης, εκτός από τα βασανιστήρια στην Ειδική Ασφάλεια του Μεταξά,

εκτός από τις σφαίρες του ξένου εχθρού και του Έλληνα αντίπαλου, την επικήρυξη, τις χωσίες, τα συντροφικά μαχαίρώματα, την πείνα και τις κακουχίες, είχε νικήσει και μερικές θανατηφόρες ασθένειες, όπως ο εχινόκοκκος στο σκώτι και η παγκρεατίτιδα. Όταν ήταν σχεδόν ετοιμοθάνατος στον Ευαγγελισμό, σακατεμένος από αυτοκίνηση, πήγα να δω τους γιατρούς, να ρωτήσω γιατί τον αφήναν αβοήθητο, χωρίς χειρουργική επέμβαση. Μου εξήγησαν ότι η επέμβαση ήταν αδύνατη, γιατί ο άνθρωπος αυτός ζούσε, λέει, τα τελευταία χρόνια μ' έναν φοβερό καρκινικό όγκο στο πάγκρεας, που θα μπορούσε να σκοτώσει και ελέφαντα. Ζούσε χωρίς να έχει παραιτηθεί ούτε από την ορειβασία και το κολύμπι στ' ανοιχτά, ούτε από τις διατροφικές του συνήθειες, όπως οι συνκωταριές που ετοίμαζε κάθε βράδυ με την «αρραβωνιαστική» στα χρόνια της χούντας, ή το αρνί πιλάφι με μπόλιχο καμένο βούτυρο από πάνω, σπεσιαλιτέ που μας σέρβιρε στο φιλόξενο τραπέζι του της οδού Τσιτούρη.

Εφτάψυχα είναι και τα γραφτά του. Με μικρές σχετικά απόψεις, πέρασαν από απίθανες κρυψώνες και χέρια πολλά. Περιπετειώδες μυθιστόρημα μπορεί να γραφτεί (υπάρχει κιόλας μέσα στις σελίδες των βιβλίων του) με ήρωες τα μπλοκάκια, τετράδια, χαρτάκια, ως και χαρτιά περιτυλίγματος, που πάνω τους γράφτηκαν πολλές από τις ωραιότερες σελίδες της αφηγηματικής μας κληρονομιάς.

Γιατί ο Μανούσασκας είναι ο μεγαλύτερος, ο πιο ιδιοφυής απομνημονευματογράφος του εικοστού μας Μεσαίωνα, όπως ο Μακρυγιάννης του δέκατου ένατου, αλλά πο-

λο πιο διεξοδικός, πολυμερής, πλούσιος και ολοκληρωμένος συγγραφέας. Και όπως του Μακρυγιάννη το έργο, έτσι και το δικό του, έχει αιτία και σκοπό έναν Αγώνα, πάει από τον πόλεμο για απελευθέρωση ως τη Δημοκρατία (το Λόγιασμα), τώρα και από τον Κομμουνισμό προς τη Δημοκρατία.

Από πού βγαίνει αυτός ο γεμάτος, ο ωραίος λόγος, αυτή η ζωντάνια των εικόνων και των επεισοδίων, η νοστιμιά της αφήγησης;

«Ληφγούμαι τα πράγματα όπως τα βρίσκω», λέει στον Χυλίσμο. Υπάρχει όμως το «χάρισμα», το ταλέντο. Τι είναι αυτό, μας το λέει ο ίδιος μυθικά, ή εν παραβολαίς. Επισκλείται, ας πούμε, τα λόγια της λαλής (προγιαγιάς) του, που γεννήθηκε στα χρόνια του Εικοσιένα. Η γιαγιά του Μηλιώ, όπως την έλεγε η μητέρα του, ήταν, λέει, «κατερευτή σε αφηγήσεις». Του διηγήθηκε λοιπόν ότι στην απανάσταση, σ' έναν διωγμό όπου είχαν εγκαταλείψει το σπίτι τους, γυρίζοντας το βρήκαν λεηλατημένο. Ήταν ο «αφεντάκης» της (δηλαδή ο πατέρας της) αντί να κλάγεται, βγήκε στο χωριό και καυχόταν ότι οι κλέφτες δεν βρήκαν να πάρουν το ακριβότερο, το «χρυσό μανέλι» (βραχιόλι). Κι αυτό το πολύτιμο ήταν η τέχνη του χτίστη μη ψιμηνευτή που κάτεχε» και που μ' αυτή «σήκωνε εκκλησίες πελεκητές με τρούλους και κολώνες», κατά τα λεγόμενα της λαλής. Αυτηνής η φωνή, λέει, «ήταν ήμερη, μουσική, ανάμεσα στο κλάμα και στο τραγούδι» (Ο χαλασμός, σ. 42-43).

Αλλού πάλι, μιλώντας για έναν αγαθό καυχησιάρη, φευτο-ήρωα, με άσχημη και άγρια όψη, προσθέτει: «Αλλά λέω πως όλα τούτα τα σκέπαζε η γλύκα που είχε η ομιλία

του Ξηρούχη». Άρεσε, λέει, στα παιδιά «η βροντώδικη ημερέδα που είχε η προφορά του. Το ρο το έλεγε δωρικά, μόλις που αγροικιόταν, και το λάμδα όπως το μίλαγαν οι γυναίκες, να πούμε το γλυκομασούσε» (*Ο χαλασμός*, σ. 94).

Ο Μανούσακας επανέρχεται συχνά, σ' όλα του τα βιβλία, στο χάρισμα της αφήγησης. «Ομορφοκουβεντιστής» είναι ένα παράσημο που απονέμει σε συνομιλητές του, απλούς ανθρώπους ή διανοούμενους και καλλιτέχνες. Στη σπηλιά όπου κρυβόταν φυγόδικος, ο Σφακιανός τροφодότης του έφερε μαζί του ένα βράδυ έναν νεαρό. «Έφερρά σου τούτονε το κοπέλι να σου κάνει συντροφιά, να μη μπουνταλιάσεις και να βάλεις τσι φωνές μέσα στο σπήλιο...» Και ο αφηγητής τον περιγράφει ως λόγο-περιεχόμενο αυτή τη φορά. «Εγγράμματος, είχε βγαλμένο το Γυμνάσιο και ήξερε κάμποσα απ' όσα κυκλοφορούσανε γραφτός και ξεστομάτου, σσιτάτα του μαρξισμού και άλλα». Μαζί του, λέει, «έκανε κουβέντες τόσες όσες για εκατό μέρες» (*Ο φηγόδικος*, σ. 52).

Αντίθετα, για τους λαϊκούς αφηγητές-δασκάλους του, η εκτίμησή του συγκεντρώνεται περισσότερο στο στυλ, στη νοστιμιά του λόγου και της φωνής. Έτσι, η «μητέρα Μαριγώ» (μια από τις τρεις μητέρες-γιαγιάδες), που δεν ήξερε να γράφει, ήξερε όμως να διαβάζει («τα τυπωμένα»), είχε μάθει απέξω νεράκι όλο τον «*Ρετόκριτο*», τον Βίο του Ιωάννου του Δαιμασκηνού και άλλα εκκλησιαστικά, που τους τα 'λεγε για παραμύθια. Το κυριότερο όμως είναι άλλο, λέει. «Τα διηγιότανε τόσο όμορφα [...], τα χρωμάτιζε έτσι, που έφτιαχνε του συγγραφέα τις ατέλειες» (*Ο χαλασμός*, σ. 93).

Λιότερο σχολείο του αφηγητή, η ίδια η φύση: «η λατρεία μου για τη φύση» λέει κάπου. Χαρακτηριστικά, όταν του μπαίνει η ιδέα να γράψει («αυτοβιογραφία») (τον *Χαλασμό*), αρχίζει με την ανάμνηση από τα παιδικά του πανεπιστήμια, όταν φύλαγε τα ζωντανά της οικογένειάς.

Και στον *Φηγόδικο*, κρυμμένος σε μια θαλασσινή σπηλιά, αρχίζει να γράφει ημερολόγιο:

Έβπα λίγα κι όπως άκουα τη μουσική απ' τα σουρώματα του νερού, θυμήθηκα τις σειρήνες του Όμηρου. Έγραψα γι' αυτές και τον Οδυσσέα πολλά. [...] Έγραψα διηγήματα μικρά - μικρά ίσως, μα πολλά. (*Ο φηγόδικος*, σ. 48)

Έβπα και τελευταίο σχολείο αφήγησης, για τον Μανούσακα, η κοινωνία, τα βάσανα των δουλευτών, οι αρετές και οι κακίες και πάντα ο λόγος ο λαϊκός.

Στον *Εμφύλιο* γράφει:

Θιμάμαι που μ' άρεσε και μαγευόμουνα ν' ακούω και νέα αντάρτη να μιλάει για τα βάσανα των ανθρώπων του Θεσσαλικού υπαίθρου. Το στόμα τους ήταν ένα βουάκι από αγανάχτηση που 'ρχόταν από βαθιά, από πέντε, από δέκα γενιές προγόνους, κολλίγους του κάμπου. (*Εμφύλιος*, σ. 44)

Ο Μανούσακας αναλαμβάνει να μιλήσει για τους ανώνυμους, για όσους δεν έχουν στον ήλιο μοίρα, όπως και για τους πεσόντες συντρόφους του, όπως και για τους αδικημένους και δολοφονημένους ή αβέλητους δολοφόνους, για τους συκοφαντημένους, ακόμα και για τους συμβιβασμένους στην εξουσία ανίκανων, ανεξέλεγκτων σατραπί-

σκων, για τους χιλιάδες κομμουνιστές που πιο πολύ και από την ήττα στον εμφύλιο τους κόντιναν το ανάστημά τα θλιβερά σταλινίδια με τα ποταπά ηγετικά ήθη.

Απόσπασα ελάχιστα από τους εμπνευστές και τα κίνητρα του αφηγητή Μανούσακα, ιδιαίτερα από τον Χαλασμό και τον Φυγόδικο, που τα θεωρώ από τα καλύτερα νεοελληνικά αφηγηματικά κείμενα και βιβλία μυητικά πατριδογνωσίας, πολιτισμού, τέχνης του λόγου – γεμάτα γνώση και ψυχή.

Αυτά στην εποχή μας, όπου η τέχνη της αφήγησης, λέει ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, «τείνει να εξαφανιστεί, γιατί η επιική άποψη της αλήθειας, δηλαδή η σοφία, είναι υπό εξαφάνισιν». Ο θεωρητικός παρατηρεί ότι οι μαχητές που επιστρέφουν από τον Μεγάλο Πόλεμο δεν μπορούν να αφηγηθούν. Η εμπειρία, λέει, γίνεται όλο και περισσότερο μη επικοινωνήσιμη. Πολύ περισσότερο αυτό ισχύει μετά τον Β΄ Παγκόσμιο και το Ολοκαύτωμα, που δεν πρόλαβε να τα σκεφτεί ο Μπένγιαμιν, αλλά το έκανε ο Αντόρνο και άλλοι θεωρητικοί. Αυτή τη μουγαμάρα, στα ημέτερα, διακόπτει ο Μανούσακας, καταφεύγοντας στην πρωτογενή αφήγηση. Απομνημονεύματα, χρονικά, αυτοβιογραφίες έχουμε τόνους. Μα στην ουσία, ελάχιστα περιέχουν τη σοφία που εννοούσε ο Μπένγιαμιν. Σπέρματά της υπάρχουν στις αφηγήσεις απλών ανθρώπων.

Είναι απόψε μαζί μας η συγγραφέας Βασιλική Παπαγιάννη από τη Λάρισα, που συγκέντρωσε φέτος σ' έναν μεγάλο τόμο αφηγήσεις μαχητών του εμφύλιου, συναρπαστικές πολλές απ' αυτές, με τον τίτλο Κραυγές της μνήμης,

2

Το σημειώνω γιατί η Βασιλική Παπαγιάννη και ο σύμφωνός της Σταύρος Παπαγιάννης, που ερευνά την εθνογραφία στη Θεσσαλία και την τραγωδία του θεσσαλικού κού στην Κατοχή, συμμετείχαν στην τακτική παρέα μας με τον μπαριμπα-Γιάννη – όπως, κατά καιρούς, και ο Αλ. Αργυρίου, ο Αλ. Κοτζιάς και η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, που δημοσίευσε μια αξιόλογη μελέτη για την Ακροπολισία του Μανούσακα στο περιοδικό μας της μεταπολεμικής, τον Ηριδανό.

(Στο σπίτι των Παπαγιάννηδων μάλιστα κατέλυσε ο Μανούσακας, όταν πήγε στη Λάρισα για να πάρει το σπαθί του – ήταν ήλαρχος στο αντάρτικο της Θεσσαλίας–, που είχε περισώσει, από την παράδοση των όπλων της επίσχυτης Βάρκιζας, ένας σύντροφός του Λαρισινός.)

Με τους λαϊκούς αφηγητές της Β. Παπαγιάννη ερχόμαστε στο θέμα της λαϊκότητας της αφήγησης. Είναι λαϊκός συγγραφέας ο Μανούσακας; Ο ίδιος γράφει:

Με πάσα ειλικρίνεια θα το πω, ότι δεν είχα ως τότες, ούτε από τότες ως τώρα, δώσει ξεχωριστή σημασία στο άτομό μου, κι αν μιλάω σε χιλιάδες σελίδες για τον ίδιο μου, είναι γιατί δε νογάω να γράψω αλλιώς, εξόν μόνο σε (πρώτο πρόσωπο), όπως λένε, δεν ήξερα αργίζοντας να κάνω μυθιστόρημα τη ζωή μου. (Ο χαλασμός, σ. 20)

Είναι άλλοτε χαρακτηρισίσει τα γραφτά του Χρονικό, με τον τίτλο κιάλας, άλλοτε μιλάει για «αυτοβιογραφία» και μόνο τη σωστή λέξη δε λέει: «Απομνημονεύματα»· μάλλον από ταπεινοφροσύνη, γιατί βλέπει ότι τέτοια γράφουν

οι μεγάλοι και δεν θέλει να παραστήσει τον Μακρυγιάννη. Δεν είναι πάντως ο περιστασιακός αφηγητής της μιας και μόνης ιστορίας, σαν τον Χρήστο Καραγιάννη – φαντάρο των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασίας (Το ημερολόγιον Χρήστου Καραγιάννη 1918-1922, 1976), σαν τον Βασίλη Ζεχνρή-Γαλαξία (Μια ζωή παρὰ με το θάνατο, 1981) και δεκάδες άλλους αναμνησιογράφους της Αντίστασης και του εμφύλου.

Δεν θα σταματήσω στην ορολογία (λαϊκός - έντεχνος) αφηγηματικός λόγος, θα πω μόνο ότι η αφήγηση του Μανούσακα καταργεί τη διάκριση την ίδια στιγμή που φαίνεται να την επιβεβαιώνει. Είναι, οπωσδήποτε, το αντίθετο του ερασιτέχνη συγγραφέα. Αν αρχίζει σημειώνοντας σε μπλοκάκια, στην ατέλειωτη μοναξιά ενός κρησφύγετου – μια θαλασσινή σπηλιά –, είναι όχι απλώς για να θυμηθεί, αλλά για να υπάρξει, νιώθοντας τον θάνατο στα χνάρια του. Αλλά διαβάζοντας το προτελευταίο βιβλίο του με τον τίτλο Στα χρόνια της χούντας, ανακαλύπτουμε απροσδόκητα έναν επαγγελματία – δηλαδή συστηματικό – συγγραφέα, σχεδόν από τα πρώτα βήματα, να μιλάει για την πρακτική πλευρά του έργου του ως παραγωγής πια. Σχεδιάζει συστηματικά το κάθε βιβλίο, κερφαίει προς κεφάλαιο, γράφει με το μεροκάματο και με υπερφορές εξουθενωτικές, βρίσκει ακόμα και έναν χορηγό («σπόνσορα») στη μητρική μας) που του πληρώνει – με ιδιωτικό συμφωνητικό – 5 δραχμές τη σελίδα. «Τα χρήματά αυτά», λέει το συμφωνητικό, «δεν θεωρούνται δαπάνη του έργου αλλά σαν απαραίτητη προϋπόθεση για το γράψιμο των ενθυμημάτων ενός εργάτη» (σ. 45).

Ο μαικήνας είναι παλιός σύντροφός του στην Ακροναυ-

σείδα, αυτός που τον παρακίνησε από τότε να γράψει. Είναι ελάχιστα πλουσιότερος από τον (εντελώς άπορο) συγγραφέα. Καθώς τυγχάνει και ελάχιστα πιο εγγράμματος, καταβαίνει να ορθογραφεί τα κείμενα και να κάνει παρατηρήσεις ή διορθώσεις (όπου μπορεί φυσικά, με την απαραίτητη προϋπόθεση της έγκρισης του συγγραφέα).

Αυτή η αλληλεγγύη δοκιμάζεται στα ιδεολογικά, όταν ο χορηγός αντιδρά μια μέρα: «Αυτά που γράφεις ενάντια στο Κόμμα δεν λέγονται. Να σκίσεις τα χειρόγραφα και να γράφεις άλλα» (Στα χρόνια της χούντας, σ. 60).

Ο συγγραφέας του εξηγεί ότι ουσιαστικά υπερασπίζεται το Κόμμα και ότι μιλάει στον λαό, που είναι πάνω από το Κόμμα. Στο μεταξύ είχε γίνει η διάσπαση του '68 και ο χορηγός, λέει, «γίνηκε “Εξωτερικός”, “Ανένταχτος” να με λυπόσσε, με μια μονάχα πίστη, ότι ο Κομμουνισμός είναι απόχωση της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας».

Και ο ωραίος Μανούσακας συμπληρώνει. «Παρά όμως οι αντιθέσεις μας αυτές, το χειρόγραφο του το εμπιστευόμουν, όντας βέβαιος ότι δε θα το παράδινε αυτό, ή φωτό-αυτογράφο του, στο Κόμμα, όπως διδάσκουν οι κανόνες του».

Υποθέτω ότι και το τάλιρο ανά σελίδα θα εξακολούθησε να πέφτει.

Εκτός από την πρωτότυπη αυτή συντροφική χορηγία και αλληλεγγύη, υπάρχει και σοβαρότερη απόδειξη ότι ο Μανούσακας γίνεται, στα χρόνια της χούντας, επαγγελματίας συγγραφέας. Στο δίλημμα που του θέτει η αρραβωνιαστικιά, ή το γράψιμο ή εγώ, απαντά, σαν έτοιμος από καιρό: την Ελευθερία.

Αυτή η σκορδόπιστη είναι πιο απαιτητική από την άλλη, σωστή σκλαβιά:

Το γράψιμο βιβλίου -λέει- λόγω που είναι δύσκολη δουλειά και ξεθεωτική, λόγω της αγραμματοσύνης μου, το φοβόμουν. Την κάθε μέρα, μέχρι τη στιγμή που θα έπιανα στα χέρια μου το τετράδιο, φοβόμουν. Πέρα απ' εκεί, ήταν κι ένας μαγνήτης που με τραβούσε. Όταν τέλειωνα ένα κεφάλαιο, ή ακόμα ένα μικρότερο κομμάτι, ένοιωθα κάτι σαν χαρά, σαν περηφάνεια, σαν όλα μαζί τα καλά συναισθήματα. (σ. 59)

Αλλού πάλι λέει:

Ήμωνα τσαγκάρης, ήμωνα σκαφτιάς, έκανα καρβονοκάμινια και ασβεστοκάμινια, που λογούνται οι πιο βαριές δουλειές, μα το γράψιμο έχει κάτι τις το ανεξήγητο, να σε φοβίζει, να σε απωθεί, όμως μαζί να σε τραβάει. (σ. 94)

Σε πολλά σημεία του βιβλίου του *Στα χρόνια της χούντας* μιλάει για την εμπειρία του της γραφής, τον βασανισμό και τις χαρές που δίνει, ακόμα και για τη συγγραφική του μέθοδο, που την ανακαλύπτει στην άσκηση:

Έγραφα την «Αχροαυπλία» τα πρωινά, πήρε να μεγαλώνει, την ένωθα ζωντανή, πήρα το χειρόγραφο από την κρύπτη που το φύλαγα και το 'βαλα στο συρτάκι μιας εταζέρας. Το ήθελα πρόχειρο να το παρατάζω με ιδέες που μου 'ρχονταν καθώς βάδιζα, καθώς περιπολούμουν τα φυτά, καθώς έτρωγα. Τις έγγραφα σε χαρτάκια και τα 'ριχνα στο συρτάρι της που σαν να

κοιμόταν κει μέσα. Το χάραμα τις σημειώσεις αυτές τις κολλούσα στο κείμενο, όσες δεχόταν. Άλλες φορές, σαν να πείσμωνε, δεν ήθελε καμιά απ' τις ιδέες που της έρχινα. Είχε πια γίνει ένα πασίχαρο μαζί και πεισματάκι μου πλάσμα. Το παρομοίωσα το χειρόγραφο μου αυτό με τη μικρή τη Λίτσα... Τόση ζωντάνια το ένιωσα να παίρνει. (σ. 56)

Άλλοτε πάλι το νιώθει να κλαίει, όταν το παρατάει για να βγάλει το μεροκάματο, είτε με τα χειροτεχνήματα, είτε μεζόντας άγρια σπαράγγια καιμανιτάρια στην Πάρνηθα, που τα πουλούσε στη λαϊκή αγορά. Για το χειρόγραφο που το παρατάει προσωρινά, τον παρηγορεί η σκέψη ότι θα μένεις μαζί με τα χέρια, ο νους μένει ελεύθερος. «Θα το πιάξω κιόλας με ιδέες, καθώς η χειροτεχνία δε στερείται με το παρακινεί το μυαλό» (σ. 57).

Το ενδιαφέρον για τα πρακτικά πράγματα είναι κοινό χαρακτηριστικό σε πολλούς γεννημένους αφηγητές, λέει ο Μπένγιαμιν. Ο Μανούσacas μας μιλάει για όλες τις τέχνες που έμαθε, του κλάφα τσαγκάρη, του βοσκού, του χειροτέχνη, του κηπουρού, του τυροκόμου, του πολεμιστή, του δημοσιογράφου, του καμινιάρη, του φυγόδικο: όλες του ακονίζουνε το μυαλό. «Πελεκούσα το ξύλο και νακτοπούσα τα πιστεύω μου», λέει κάπου στον *Φυγόδιο* (σ. 292). Και στον *Χαλασμό διαβάζω*:

Ο τσαγγάρης εξοικειώνεται, περνάει τη βελονιά, βράζει το σφυρί στην ξυλόπροκα, για κερώνει το σπάγγο και το μυαλό δουλεύει στα πολιτικά κι η γλώσσα δε λυγάζει [σταματάει]. (σ. 293)

Από διαφορετική αφετηρία, ο Μπένγκιαμιν (μαρξιστής) και ο Πολ Βαλερύ (κάθε άλλο) διαπιστώνουν ότι τα τέλεια πράγματα στη φύση (και γι' αυτά μας μιλάει ο Μανούσακας) είναι αποτελεσμα αργής αποθησαύρισης αιτίων διαδοχικών και παρόμοιων, με όριο την τελειότητα. «Ο άνθρωπος σήμερα δεν φτιάχνει τίποτα που να μην μπορεί να συντομέψει και την αφήγηση την έκανε short story», λέει ο πρώτος. (Και πού να ζούσε σήμερα...)

Και ο Βαλερύ: «Θα έλεγε κανείς ότι το αδυνάτισμα, μέσα στα πνεύματα, της ιδέας της θθανασίας συμπίπτει με την αυξανόμενη απώθηση των μακροχρόνιων προσπαθειών».

Ο γεννημένος αφηγητής εξουσιοδοτείται από τον θάνατο, λέει ο Μπένγκιαμιν. Εξουσιοδοτείται, δηλαδή, για να περιώσει από τον χρόνο τη μεταδόσιμη εμπειρία του αγώνα της ζωής. «Γράφω νιώθοντας την κρυάδα του σπαθιού της ιστορίας στο σβέρκο», λέει ο Μανούσακας στον *Εμφύλιο*. Και κινείται ανάμεσα στον χρονικογράφο αφηγητή, «που κατέχεται από την ιστορία της Σωτηρίας και τον αφηγητή τον ριζωμένο στον πραγματικό, θνητό κόσμο», κατά Μπένγκιαμιν.

Κι έτσι ερχόμαστε τώρα στον αγωνιστή.

Η μοίρα του αγωνιστή Μανούσακα μπορούμε να πούμε ότι ανήκει στην ακραία εμπειρία της επανάστασης. Ο ίδιος, αναφερόμενος στη γενεαλογία του ή στις διηγήσεις προγιαγιάδων και άλλων, συνδέει συμβολικά τη δική του εξέγερση με την παράδοση των προγόνων και του τόπου του, από τα Ορλωφικά του 1770 και το Εικοσιένα ως τις χρητικές επαναστάσεις. Με αποκορύφωμα –αυτό έχει

σημιακή σημασία– την πέφρα της φυγοδικίας μετά τις ήττες, τα λάθη/προδοσίες και την ενδοφαγία των αποτυχημένων επαναστάσεων. Ο συγγραφέας επικαλείται και τον ιστορικό Ι. Μουρέλο για να πει ότι ο γενάρχης της οικογένειας, πρόσωπο μυθικό σχεδόν, «ιδιάσκει την τέχνη της φυγοδικίας στους Σφακιανούς» (Ο *φυγόδικος*, σ. 110). Η ιδιαιτεότητα της φυγοδικίας είναι τέχνη –έτσι τη λέει– της ποικιλής επιβίωσης, ενώ η γραφή της ηθικής και ψυχικής, μαζί με τα διαλείμματα, ανθρωπιές και συντροφικότητες, ή τις στιγμές που χαίρεται την ευψυχία, την μπέσα, την αλληλεγγύη με τον καταδιωγμένο, των απλών βουνιτών ανθρώπων της Κρήτης.

Λε ακούσουμε λίγα γενεαλογικά για το από πού κρατάει η σκούφια του Μανούσακα αγωνιστή, με τη δική του γραφή πένα.

Μακρινό του πρόγONO θεωρεί έναν Μανούσο που, κατά τον Καζαντζάκη, φορτώθηκε έναν γάιδαρο κι έτσι φορημένος μπήκε σ' ένα τζαμί για να «προσκυνήσει».

Ο Μανούσακας πρωτοφαινεται στην επανάσταση του 1770, στα Ορλωφικά ή, όπως έμεινε στην ιστορία από το όνομα του αρχηγού της, «επανάσταση του Δασκαλογιάννη». Είναι το πιο σημαντικό πρόσωπο του σημερινού, ύστερα βέβαια από το δάσκαλο, κι ο μόνος που έμεινε ως το θάνατό του στα βουνά, μετά από την ήττα και το ξεθεμέλιωμα μιας επαρχίας. (Ο *φυγόδικος*, σ. 103-104)

Κρατώ μόνο τις τέσσερις τελευταίες σειρές του κεφαλαίου, που διατυπώνουν την ευχή του Μανούσακα για τον εαυτό του:

Ελόγου μου, αν η φύση νογούσε να μ' αχραιοκήσει, θα της δέσμονα να μου δώσει οπίσω εκείνου του άντρα -του Μανούσακα- το θηλυκό μυαλό και θα θεωρούσανε ύστερις όσοι αγγίζουνε τα γραφτά μου, βιβλία που θα τους έγγραφα. (σ. 116)

Του έλαχε όμως πρώτα ο αγώνας, κι αυτός πολυμέτωπος. Ο πόλεμος, λέει, είναι κατάρρα, αλλά άμα τον κάνεις, κάνε τον σωστά.

Η επανάσταση και ο πόλεμος έχει (την ώρα του). Εμείς δεν τα κάναμε σωστά (και χάσαμε την ώρα τους), λέει προλογίζοντας τον *Εμφύλιο*.

Το σχήμα της κριτικής του Μανούσακα αρχίζει από την υποταγή των 600 Ακροναυπλιωτών στην ηγεσία Μπαρτζιώτα, που δεν δραπέτευσαν με την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα και αποδεκατίστηκαν από πείνα και εκτελέσεις ως την κατάρρευση της Ιταλίας (Σεπτέμβριος '43), στερώντας την Αντίσταση από ολόκληρο σχεδόν το στελεχικό δυναμικό του ΚΚΕ· προχωρεί στις ολέθριες συμφωνίες, στην κακή διεξαγωγή του Δεκέμβρη, την αποχή από τις εκλογές, την αλλοπρόσαλλη πολιτική Ζαχαριάδη, που παραμέρισε τους εμπειροπόλεμους Ελασίτες για να βάλει δικούς του υποτακτικούς αλλά άκαπνους κτλ. Η γενική του διάγνωση είναι μία: για όλα έφταιξε ή έλλειψη δημοκρατίας μέσα στο κόμμα του και στο κίνημα.

Όταν τα γράφει αυτά ο Μανούσακας, έχει πια γίνει αναθεωρητής, «ρεβιζιονιστής», όπως τον είχε χαρακτηρίσει ο Φλωράκης στη φυλακή. Έχει αντικαταστήσει τη δικτατορία του προλεταριάτου με τη Δημοκρατία, την οποία εξυμνεί στα βιβλία του. Ονειρεύεται όμως τη Δημοκρατία του σοσιαλισμού, όχι του (υπαρκτού) αλλά του

υπαρκτού. Επικαλείται κάπου τη Ρόζα Λουξέμπουργκ, που έγραψε το 1918, κρίνοντας τον Λένιν: «Ασφαλώς διχτατορία. Αλλά αυτή η διχτατορία συνίσταται στο σύστημα εφαρμογής της Δημοκρατίας, όχι στην κατάργυσή της».

Ο Μανούσακας μπορούσε να ονειρεύεται. Η σοσιαλιστική Ελλάδα, λέει, θα ξέφευγε από τη μοίρα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και μάλιστα θα την άλλαζε παντού. Η Αριζή, λέει, δεν θ' άρχιζε στην Πράγα το '68, αλλά «θα ξεκινούσε τότες από δω, απ' την Αθήνα... Κι όταν θα έφτανε στην Πράγα, θα ήτανε νικήτρια... Δεν το νογάνε καθή».

Αλλά πού δημοκρατία, για να γίνουν αυτά τα θαύματα; Ο Μανούσακας στιγματίζει ιδιαίτερα το αντιδημοκρατικό κθεστώς μέσα στο κόμμα, στο ανάρτικο και στη φυσική, με πρόσχημα τον συγκεντρωτισμό. Όταν η ελεύθερη γνώμη και η κριτική σ' έναν οργανισμό θεωρούνται παράβαση ή έγκλημα, είναι φυσικό να προωθούνται στην υπερχείρα υποτακτικοί, μικρόνοες ή κομφορμιστές σ' έναν αμόρφο στελεχικό αριθισμό που θεωρείται πίστη και αρετή. Είναι τα «Ανθρωπάκια» και οι «κοιμένες κεφαλές», όπως τους λέει ο Τσίρκας στην τριλογία του *Ακυβέρνητες πολιτείες*, που το κόμμα του τον διέγραψε γι' αυτό.

Δεν θα αποφανθώ εγώ, βέβαια, για το βάσιμο ή όχι όλων των καταγγελιών του Μανούσακα. Όμως, όσο κι αν υπεισέρχεται κάποτε ο υποκειμενικός παράγοντας, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η εντιμότητα του συγγραφέα και το ηθικό του κίνητρο. Γνωρίζεται περισσότερο να υπερασπιστεί τα θύματα των άδικων θυσιών, τους δολοφονημένους και τους συκοφαντημένους αγωνιστές ακόμα και για προδο-

σία, από ανάξιους ηγέτες, για να καλύψουν τις δικές τους φοβερές ευθύνες. Η παράνοιά τους και η διαστροφή τους φτάνει ως το να υποχρεώσουν λ.χ. τον Χρ. Βολούδη να εκτελέσει ως προδότες τον πατέρα του και τον γονό του, που ήταν μάλιστα αθώοι.

Εκτός των άλλων, οι ανάξιοι ηγέτες πρόσβαλαν τα ήθη, το φιλότιμο, τη λεβεντιά του κρητικού λαού.

Με μεγάλη δύναμη ψυχής και πένας ο Μανούσακας έδωσε έναν φοβερό πίνακα αυτής της άλλης ήττας, της εσωτερικής, του ηττημένου κινήματος. Όπως στο ηττημένο αντάρτικο της Κρήτης, έτσι και στις φυλακές αργότερα –πολύ εντονότερα εκεί– οι πολλοί υποτάχθηκαν στην ανεξέλεγκτη εξουσία με τα ποταπά ηγετικά ήθη. Αυτό ήταν το πιο θλιβερό και άτιμο. Όχι οι διωγμοί, η απομόνωση, η έξωση από την ομάδα των πολιτικών κρατουμένων, ακόμα και η βία και οι αυτοκτονίες, όλα αυτά που υπέστησαν οι λίγοι –όσοι τόλμησαν να σηκώσουν κεφάλι–, αλλά το γεγονός ότι οι πολλοί υποχρεώθηκαν να δειχτούν να μικρύνει το ανάστημά τους, στο σχολείο εκείνο μιας στρατοπεδικής αντίληψης της κοινωνίας και της πολιτικής.

Όλα τα απομνημονευματικά βιβλία του Μανούσακα, *Ακροναυπλία*, *Ο εμφύλιος*, *Ο φηγάδικος*, *Στα χρόνια της χούντας*, *Το τέλος του δογματισμού*, τελειώνουν με αυτή την πεπτοίηση:

Πρέπει να το θυμόμαστε. Ο αντίπαλος μας νίκησε με ανοιχτό το Κοινοβούλιό μας... Μας νίκησε στο όνομα της Δημοκρατίας και μας νίκησε με τους δικούς μας,

τους κατοχικούς στρατιώτες μας, τους Επονίτες [...]. Το εξεπέραστο ιδανικό του πολιτισμένου ανθρώπου είναι η Δημοκρατία. Ο σοσιαλισμός πρέπει να υποτάσσεται σ' αυτήν και να είναι η επέχταση της Δημοκρατίας και της Ελευθερίας. Έτσι θα γίνει αποδεχτός από την Ελληνική κοινωνία, γιατί με το σοσιαλισμό η Δημοκρατία ξανακινώνεται και γίνεται του καιρού μας Δημοκρατία, ταιριαχτή στο δικό μας πολιτισμό, τον Ελληνικό Λαϊκό Πολιτισμό.

Μεξί με τη Δημοκρατία, ο μπαρμπα-Γιάννης πιστεύει στην πρόοδο. Δεν κάνει το λάθος να ταυτίζει την ανθρωπότητα με την τεχνική εξέλιξη. Αρχίζει μάλιστα με το αυτοβιογραφικό του έργο, τον *Χάλασμό*, μ' ένα βαρύ πειρασμό. «Κι εξάλλου φοβάμαι κι αυτά τα βάφραρα μηχανήματα όπου έχουνε πήξει οι δρόμοι», λέει για το αυτοκίνητο, το μηχανήμα που τον σκότωσε ουσιαστικά, δεκάπεντε χρόνια αργότερα. Δεν παραγνωρίζει όμως τον ρόλο της επιστήμης και της τεχνικής στην ανθρωπίνη πρόοδο. Τελειώνοντας το βιβλίο *Στα χρόνια της χούντας*, αφιερώνει την αισιοδοξία του για τη μοίρα του κόσμου:

Ηδίζοιμε σε μια παγκοσμιοτήτα έξω από θεωρίες και φιλοσοφικά συστήματα. Πηγαίνομε όλο στο καλύτερο. Οργωσα με το ξύλινο αλέτρι του Ησίοδου κι έσφιξα να βγει το λάδι της ελιάς σε ξύλινο πιεστήριο, που τώρα μόνο σε μουσείο μπορείς να το βρεις. [...] Οι πολιτικές βρομοκοπούσαν κάτουρα και καρβαλίνα. [...] Θυμάμαι φρόνους πιο πολλούς από σήμερα, κλοπές και ληστείες. Ο κόσμος ήταν αγράμματος, αμόρφωτος, μοιρολάτρης και τώρα από μέρα σε μέρα γίνεται καλύτερος κι αλ-

λάζει. Μα κλαίω και για κείνον που έφυγε, με τους ομηρικούς ανθρώπους.

Μ' αρέσει ο κόσμος που μοιάζει με μια ρομαντική ζούγκλα με τα ωραία και τ' άσκημά της... (σ. 284)

Μπορεί αυτά να φαίνονται υπεραισιόδοξα. Εγώ πάντως προτιμώ αυτή την εμπιστοσύνη και την όρθια στάση από τη σοβούσα γενική μεψιμοιρία, κακομοιριά και παραλυτική καταστροφολογία. Μιας αντίληψης που, για την υπερχατανάλωση και τη διατήρηση των προνομίων, εννοεί το κοινωνικό ον περίπου ως άτομο με ειδικές ανάγκες, αγωνιζόμενο στους παραολυμπιακούς της ζωής.

Η σκέψη του Μανούσασκα δεν είναι επιστημονική, αλλά είναι πηγαία γνωστική, δεν είναι φιλοσοφία, αλλά είναι σοφία. Στριγμένη σε αιματηρή εμπειρία έξω και μέσα, διαβάζει το μάθημα της Ιστορίας. Σε γενικότερη αναγωγή, θα έλεγα ότι περιέχει μια απλή, φυσική οντολογία, αβρήσκευτη, και μια ήθικη, που είναι πλησιέστερη στον Σπινόζα παρά στον Μαρξ, πιο κοντά στην «Κριτική Σχολή» παρά στον λενινο-σταλινισμό.

Είναι πάνω απ' όλα αδογματίστος ανθρωπισμός, κάπως ρομαντικός ή βολονταριστικός, αλλά θετικός, ενεργητικός. Οι αξιόνες του είναι: ελευθερία, αρμονική συμβίωση με τη φύση και με τους άλλους, δημιουργία, παράδοση, αγάπη. Και Κρήτη βέβαια. Η ψυχή του είναι γεμάτη Κρήτη, με ό,τι αυτό το όνομα σημαίνει. Και στα φοβερά εκείνα χρόνια, η ψυχή του βλέπει την Κρήτη σαν το φεγγάρι, όπως λέει ο στίχος του Σεφέρη του 1941, μετά τη μάχη της Κρήτης.

1. 1 με τ' όμορφο νησί ματώνοντας

Αβυθμένο, το ήρεμο νησί, το δονατό νησί, το αθώο.

(Μέρες του Ιουνίου '41), Ημερολόγιο καταστρώματος Β')

Και όλα αυτά συμπεκνώνονται στην αγάπη του για τα παιδιά. Τα ξένα παιδιά δηλαδή, γιατί ο ίδιος, ανάμεσα σ' άλλα και γράμματα, δεν ευτύχησε ν' αποκτήσει δικά του. Τα λάτρευε, κι εκείνα τον εμπιστεύονταν και τον αγαπούσαν. Οι σχέσεις του με τα παιδιά και οι παιδαγωγικές του ιδέες είναι ένα σπουδαίο μέρος της προσωπικότητάς του, ένα από τα τόσα που δεν πρόλαβα να θίξω. Αλλά όμως, τελειώνοντας, ότι ο σπουδαίος αυτός άνθρωπος, αλλάζοντας τ' άρματα με τα Γράμματα, εμπιστευόταν τις γενιές που έρχονται μετά τον αιώνα των πολέμων και των ολοκληρωτισμών' μετά από μας.

11. Το κείμενο αυτό διαβάστηκε σε τιμητική εκδήλωση για τον Γιάννη Μανούσασκα που οργάνωσε ο Δήμος Χαλανδρίου σε συνεργασία με την Ένωση Κρητών του δήμου. Ήταν και η μέση, από όσο γνωρίζω, εκδήλωση για τον μεγάλο αυτοδίδακτο της λογοτεχνίας μας, μια εξαίρεση στη δημόσια ακηδία μιας Πολιτείας που κόπτεται για τον Πολιτισμό, που ψάχνει να βρει για ομόλογα εκτός χρηματιστηρίου.

Είμαι φανερό -προσπάθησα να το πω δηλαδή- το γιατί το παράδειγμα Μανούσασκα δεν βολεύει καμιά έξουσία, πολιτική ή οικονομική, προπαντός όμως ενοχλεί εκείνους που έχουν αποπειραμένα τα λάβαρα (ιαός), (αργώνας), (θυσία), (ανατροφή), (Ελλάδα)...

Οι προσθέσω, βέβαια, ότι ουσιαστική τιμή στη μνήμη του φημιστή και συγγραφέα Μανούσασκα θα ήταν η επανέκδοση των έργων του, που δεν υπάρχουν πια στα βιβλιοπωλεία. Μια έκδοση συστηματική, επιμελημένη. Σχεδόν όλες οι πρώτες (ή

δεύτερες) εκδόσεις του ήταν ερασιτεχνικές, πρόχειρες, με λάθη, κακόγουστες, (αιϊκές). Φτάνει να πω ότι υπάρχουν υποσημειώσεις σε διάφορα σημεία της σελίδας, στον *Εμφύλιο μήλιστα* σημειώνεται και μια παραχόσιμα πρωτοτυπία: ο ακιλοφώνας) -όπως λέγεται η τυπογραφική ταυτότητα του βιβλίου- δεν είναι στο τέλος, αλλά στη σελίδα 320, εκατό και βήλε σελίδες πριν από το τέλος.

Δεν είναι για τον Μανούσακα, για μας είναι...

200H

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Το χαμένο βιβλίο

Το βιβλίο σου δεν το 'φερεις, δεν υπάρχει - ξεφτίδια μείναν μονάχα.

(Το διπλό βιβλίο, σ. 143)

Φεβρουάριο 1974, ο Δημήτρης Χατζής επαναπατρίζεται ύστερα από 25 χρόνια προσφυγιά στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού). Παρά την απουσία του, είναι ο μάλλον οικειοθελόμενος» διηγηματογράφος του μεταπολέμου, με τα δεκατέσσερα διηγήματα των δύο πρώτων συλλογών του (*Το τέλος της μικρής μας πόλης*, 1963 και *Αντιπεράσιτοι*, 1965). Αρχίζοντας από τους αναγνώστες του περικυβητικού *Επιθεώρηση Τέχνης*, που δημοσίευσε μερικά από τα διηγήματα αυτά, που εξέδωσε την πρώτη από τις δύο συλλογές και τον υποδέχθηκε μ' ενθουσιασμό, η απήχρησή του διευρύνθηκε στη δικτατορία (το 1973 ξανατυπώθηκαν οι *Αντιπεράσιτοι* από τις εκδόσεις Διογένης του Κ. Κουλουφάκου) και γενικεύθηκε μέσα στο κλίμα ευφορίας από την πτώση της χούντας. Αντίθετα, το μυθιστόρημά του *Η φωτιά* (1946) το θυμούνταν οι παλιοί κομμάτιες διανοούμενοι περισσότερο και λιγότερο το νέο κίνημα έβτε οι γραμματολόγοι.